

ՊԱՏՄԱ-ՔԱՆԱՄԻՐԱԿԱՆ

Մ. Է. ՇԻՐԻՆՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

«ՏԵՏՐԱՐԽԻԱ»-Ի (ՔԱՌԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ) ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ ՄԻ ՇԱՐՔ ՆԱՅԿԱԿԱՆ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐԻ

Հունարեն «տետրարխիա» (τετραρχία) հազվադեպ կիրառվող բառը, որը բառացիորեն նշանակում է «չորսի իշխանություն» կամ «քառիշխանություն», կարող է վերաբերել ցանկացած համակարգի, որի կառավարումն իրագործվում է չորս անձի կամ կառույցի կողմից: Նշված եզրով, ընդհանրապես, ընդունված է սահմանել պետական իշխանության որոշակի ձև, երբ իշխանությունը բաժանված է համապատասխանաբար չորս կառավարող միավորների միջև: Այս առումով ամենահայտնի օրինակն է 293 թ. Դիոկղետիանոս կայսեր կողմից հաստատված «տետրարխիա»-ն, որը տևեց մինչև 313 թ.:

Սույն հոդվածում խնդրո առարկա տերմինն օգտագործում ենք եկեղեցական իշխանությունը բնորոշելու համար, թեև անմիջապես կիրառում, ինչքանով որ մեզ է հայտնի, դեռևս չի արձանագրված և ոչ մի տեղ: Զարմանալիորեն ոչ թե «տետրարխիա» կամ «քառիշխանություն» բառով, այլ այս եզրի ներքո պարունակվող գաղափարով է սահմանվում քրիստոնեության վաղ շրջանում առկա առաքելական չորս աթոռների տեսությունը: Մինչդեռ, ըստ հունա-հռոմեական միջնադարյան և ժամանակակից հեղինակների, որքանով հայտնի է ցայսօր, առաքելական աթոռների իշխանությունն իրագործվել է հինգ աթոռների կողմից՝ Հռոմ, Կոստանդնուպոլիս, Ալեքսանդրիա, Անտիոք, Երուսաղեմ, ինչը և ընդունված է սահմանել «պենտարխիա» (πενταρχία հինգ աթոռների իշխանություն) տերմինով: Մինչև 6-րդ դար աթոռանիստ քաղաքների թե՛ այսօր ընդունված հաջորդականությունը, թե՛ թիվը, ինչպես նաև այն հարցը, թե որոնք էին հայրապետների այդ աթոռանիստ քաղաքները¹, բավականին տարբեր են ներկայացված:

«Պենտարխիա»-ի և այստեղ առաջարկվող «տետրարխիա»-ի տեսությունների հետ շաղկապված են բազում դավանաբանական² և, ինչու ոչ, նաև քաղաքական խնդիրներ, ո-

¹ Այսպես, համաձայն հայկական աղբյուրների, առկա են հետևյալ փարբերակները. Երուսաղեմ՝ Մալթեոսի աթոռ, Աղեքսանդրիա՝ Մարկոսի աթոռ, Անտիոք՝ Ղուկասի աթոռ, Եփեսոս՝ Նովիանոսի աթոռ (տեսանելի է, որ այս փարբերակում Նոմր բացակայում է), կամ՝ Անտիոք՝ Մալթեոսի աթոռ, Աղեքսանդրիա՝ Մարկոսի աթոռ, Նոմ՝ Ղուկասի աթոռ, Եփեսոս՝ Նովիանոսի աթոռ, կամ Նոմ՝ Պետրոսի աթոռ, Աղեքսանդրիա՝ Մարկոսի աթոռ, Անտիոք՝ Ղուկասի աթոռ, Կոստանդնուպոլիս՝ Նովիանոսի աթոռ, կամ Նոմ՝ Պետրոսի աթոռ, Աղեքսանդրիա՝ Մարկոսի աթոռ, Անտիոք՝ Ղուկասի աթոռ, Կոստանդնուպոլիս՝ Նովիանոսի աթոռ, Երուսաղեմ՝ Նաթքի աթոռ և այլն: Նարկ է նշել, սակայն, որ վերջին երկու փարբերակները ժամանակակից առումով պետք է որ ավելի ուշ լինեին:

² Տե՛ս, օրինակ՝ R. W. Thomson, Number Symbolism and Patristic Exegesis in some early Armenian Writers, HA, 90 [1976], 117-138; Ն. Հյոսեյան, Դավազներ հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանության, Ս. Էջմիածին, 1995, 67-92; Ն. Թամրազյան, Պյութագորաս-պլատոնական թվի փիլիսոփայությունը՝ Նաբեկյան դպրոցի գրական ավանդույթներում, Աշտարակ, (1) 1995, էջ 35-48:

րոնք ավելի մանրամասնորեն ներկայացված են «Վարք Սեդրեստրոսի» առաջաբանում և իմ հոդվածներից մեկում³:

Ներկա հրապարակումով ուզում եմք անդրադառնալ և մեր հնարավորության սահմաններում լուսաբանել միայն հետևյալ հարցերը. ա) որ քրիստոնեության գաղափարախոսության զարգացման ընթացքում եղել է մի ժամանակահատված (թերևս քրիստոնեության սկզբնական շրջանում), երբ միևնույն կայսրության գերատեսչության ներքո քրիստոնյա աշխարհի կառավարման համար եկեղեցու կողմից ընտրված էր «քառիշխանությունը» («տետրարխիա»-ն), բ) որն էր չորս թվի խորհուրդը քրիստոնեական այս տեսության մեջ: Նշված խնդիրների քննարկումը հիմնականում ներկայացվում է ըստ հայկական աղբյուրների, որոնք հաճախ պարունակում են այլուր բացակայող ուշագրավ տեղեկություններ:

Նախ հարկ է նշել, որ նախնական, ընդհանրական եկեղեցու կառավարման գաղափարը չորս աթոռների կողմից՝ «տետրարխիա»-ն, լի է խորհրդանշաններով: «Տետրարխիա»-ի տեսությունն ուներ ուրույն տրամաբանություն, որն առնչվում էր չորս թվի կամ «քառորդ»-ի՝ «տետրադա»-ի հետ և սերտորեն կապված է Պյութագորասի անվան հետ: Ինչպես գիտենք, Պյութագորասի և նրա հետևորդների համար չորս թիվը տասնորդական համակարգի հիմքն էր կազմում, քանի որ այն հաղորդակցվում էր նյութի և տարածության չորս հիմնական բաժանումների հետ: Չորս թիվը կամ «տետրադա»-ն համարվում էր այն ամենափոքր թիվը, որը պարունակում էր գոյությունը բացահայտելու համար անհրաժեշտ բոլոր մասերը. այս թիվը խորհրդանշում էր նաև հավասարություն և կայունություն կամ հաստատություն: Սրա հետևանքով էր, որ «չորս»-ը կամ «տետրադա»-ն ընկալվում էր որպես նյութական աշխարհի թիվ, որն արտահայտված էր չորս տարրերով՝ հող, ջուր, հուր և օդ, երկրի քառանկյուն հաստատությունը, աշխարհի չորս կողմերով՝ հյուսիս, հարավ, արևելք և արևմուտք, լուսնի չորս փուլերով, չորս հիմնական առաքիճություններով, չորս գլխավոր զգացմունքներով և այլն:

Չորս թիվն ուներ նաև կրոնական զուգորդումներ: Հին Կտակարանում չորս թիվը խորհրդանշում է ամբողջություն⁴, օրինակ՝ երկնքի չորս հաստատությունները, դրախտի չորս գետերը: Չորս թիվը կարևոր էր նաև աստվածահայտնության⁵ և հայտնության⁶ վարդապետությունների համար: Չորս թվով էին սահմանված նաև Իսրայելի տասներկու ցեղերի առաջնորդ չորս խմբերը, որոնք ներկայացվում էին առյուծ, ցուլ, մարդ և արծիվ խորհրդանշաններով: Փաստորեն նույն այս խորհրդանշաններն են օգտագործված նաև չորս ավետարանիչների համար:

Բացի վերը նշվածներից, քրիստոնեական գրվածքներում կարելի է գտնել չորս թվի

³ Stuu` "Parallel Aligned Text and Bilingual Concordance of the Armenian and Greek Versions of *Vita Silvestri*", Dutch Studies in Armenian Language and Literature, Amsterdam -Atlanta, GA (Co. with Prof. J.J.S.Weitenberg), forthcoming in 2009 և «Ընդհանրական Եկեղեցու Առաքելական աթոռների վարդապետության ձևավորումը և զարգացումը», Լևոն Խաչիկյանի 90-րդ փառեդարձին նվիրված գիտական նստաշրջանի նյութերի ժողովածուում:

⁴ Նմմը. նաև՝ երկնքի չորս հողմերը, Դան.ԺԱ 4, Նայրն. Է 1, երկրի չորս կողմերը, Եզեկ. Է 2 և այլն:

⁵ Օրինակ՝ չորս զագանները, չորս թևերը, չորս անիվները, հմմը. Դան.Է 2-3, 6, 17, Եզեկ. Ա 5:

⁶ Նմմը. Նայրն. Դ 6. Ընդհանրապես, չորս թիվը առկա է *Նայրնության* գրեթե յուրաքանչյուր գլխում:

այլ խորհրդանիշներ՝ խաչի չորս թևերը, որոնք հաջորդականությամբ ներկայացնում էին ծնունդը, կյանքը, մահը և անմահությունը, չորս գլխավոր մարգարեները, տարվա չորս եղանակները, Հայտնության չորս ձևավորները, չորս հիմնական առաքինությունները, մարդու չորս խառնվածքը կամ բնավորությունը, մարմնի չորս վերջույթները և այլն: Այս առումով, թերևս ամենահետաքրքրական օրինակն է Իրինեոս Լուզդունացու «Ընդդեմ հերձուածոց» երկում պարունակվող չորս Ավետարանների բաղդատությունը չորս կենդանիների և աշխարհի չորս կողմերի հետ, որոնք կարիք ունեն հիմնվելու չորս սյուների վրա⁷: Ի դեպ, մի՞թե այս օրինակը լավագույնս չի բացատրում ընդհանրական քրիստոնյա աշխարհի չորս աթոռների կողմից կառավարման գաղափարի առկայությունը և անհրաժեշտությունն այդ ժամանակաշրջանում, ինչպես նաև «տետրարխիա»-ի սերտ կապը չորս ավետարանիչների հետ:

Գալով հայկական նյութին՝ հարկ է նշել, որ «տետրադա»-ի և չորս թվի հետ կապված գրեթե բոլոր քննարկված խորհրդանշումները հայտնի են եղել և կիրառվել են մեզանում: Ավելին, այն որ այս եզրը կապված էր Պյութագորասի անվան հետ ևս հայտնի էր հայ հեղինակներից: Այսպես, 13-րդ դ. հուշարձաններից մեկում, որը մեզ է հասել հետևյալ ընդարձակ վերնագրի ներքո՝ «Պատճառ լայն եւ նուրբ գրեանց, առեալ ի հարցն սրբոց եւ ի վարդապետաց, եւ ի մի հաւաքեալ եւ հոգացեալ մեծ ռաբունապետին Գրիգորի, որոյն Աբասայ»⁸ և որը հայտնի է «Գիրք պատճառաց» պաշտանական խորագրի ներքո, կարդում ենք.

Խորհուրդ չորից միւթոց է, որով շինի աշխարհս այս եւ դարձեալ չորից գետոց որ յեղեմա բոլխեալ ոռոգանեն գերեսս երկրի⁹:

Կամ՝

Իսկ չորս թիւն բազմամշանակ է՝ չորս միւթք են աշխարհի, գոր պիթագորացիքն երդումն արարին, յորմէ ամենայնէ Քրիստոս զգոյութիւն ունի¹⁰:

Չորս թվի խորհրդաբանությունը և պյութագորականների ուսմունքն արծարծվում են նաև Զենոնին վերագրվող «Յաղագս բնութեան»¹¹ խորագրով գրվածքում: Կեղծ Զենոնի

⁷ Irenaeus, Adversus haereses, III, 3.11.8. Adversus haereses liber 3, ed. A. Rousseau and L. Doutreleau, Irenaeus de Lyon. Contre les heresies, livre 3, vol. 2 [Sources chretiennes 211. Paris: Cerf, 1974].

⁸ Սույն վերնագիրը պահպանվել է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի թիվ 1879 ձեռագրում, այսուհետք՝ ՄՄ, թիվ 1879: Այս խորագիրն առկա է նաև Վիեննայի մատենադարանի թիվ 47 ձեռագրում (6բ), որն ընդօրինակված է ՄՄ, թիվ 1879 գրչագրից:

⁹ ՄՄ, թիվ 1879, 298 բ:

¹⁰ Նույն տեղում, 305բ: Այսպես կոչված «Պյութագորասյան երդումն» կայանում է նրանում, որ Պյութագորասը և նրա հետևորդներն երդումն էին փայլա չորս թվով կամ էլ երդվում էին «փեթրադա»-ի վրա: Այս հարցն այդքան էլ պարզ չէ. օրինակ, մոգ Կորնելիոս Ագրիպան մեջբերում է Պյութագորասի երդումն այսպես. «Պայծառ մտքով երդվում եմ ես չորս թվով»: Թվում է, որ մեր դեպքում «չորս միւթք են աշխարհի, գոր պիթագորացիքն երդումն արարին» բառերն ևս երկակի կարելի է հասկանալ, որպես 'երդվել չորս թվով' և որպես 'երդվել չորսի, այսինքն «քառորդն»-ի վրա:

¹¹ «Յաղագս բնութեան» վերնագիրն առաջարկվել է Լ. Խաչիկյանի կողմից. Լ. Խաչիկյան, Զենոնի «Յաղագս

2009 «ՏԵՏՐԱՐԽԻԱ»-Ի (ՔԱՌԻԾԵՍԱՆՈՒԹՅԱՆ) ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ... Գ 87

այս անանում երկում¹², որը փիլիսոփայական էկլեկտիկ քննախոսության կամ դասախոսությունների համառոտագրություն է հայերեն թարգմանությամբ, ասվում է.

3.1.6 Եւ դարձեալ. ըստ քառակին բաժանի՝ հուպ եմթակայ՝ անդունդ եւ հուպ կատարումն՝ լոռիւմ. հեռի եմթակայ՝ միտք եւ հեռի կատարումն՝ ճշմարտութիւն: Եւ ըստ առաւելութեան՝ բան եւ կեանք, եւ ըստ ստուգաբանութեանն՝ մարդ եւ ժողովումն, զոր պիթագորեանքն պատուեն. քանզի էակն ի չորից բաղկանայ, չորս շարժմամբ¹³:

Մեզանում չորս թվի խորհրդաբանությունը հասկանալու համար կարևորագույն նշանակություն ունի «Անանիայի Հայոց վարդապետի Սակս բացայայտութեան թուոց» գրվածքը¹⁴: Այս գործը, որը Գ. Զարբհանալյանի և Ս. Հայրապետյանի կարծիքով վերագրվում էր Անանիա Ծիրակացուն, Գ. Տեր-Մկրտչյանը և Ա. Աբրահամյանն իրավացիորեն համարում են Անանիա Նարեկացու գրչին պատկանող: Թվում է, որ այս երկում առկա է «տետրադա» բառի համար հայերեն համարժեքը, որը ներկայացված է «քառորդն»¹⁵ բառով: «Սակս բացայայտութեան թուոց»-ում, հեղինակը շեշտում է, որ թվերը պարունակում են աստվածային թաքնված այն խորհուրդները, որոնց իրազեկ էին հեթանոս իմաստասերները, և որ նրանցից ոմանք համարում էին, որ աշխարհը գոյացել է թվերից.

«Եւ արդ մի՛ ոք կարծիցէ վարկապարզի գիւտ մտաց իմոց՝ անխորհրդաբար ի կիր առեալ թարց վկայութեանց Գրոց Սրբոց, այլ ունիմք պատճառ ի Հին եւ ի Նոր Կտակարանաց, սակս այսոցիկ բացայայտութեանց: Եւ զի բարձրագոյն աստուածային զոն ծածկեալ խորհուրդք ի սմա. եւ այնչափ պայծառագոյնք, մինչեւ որք ի հեթանոսաց իմաստագոյնք էին զսա կարծել զոլ բաղկացուցիչ միջակամ գոյիցս, մինչ ասել ոմանց՝ ի թուոյ գոյանալ զաշխարհս»¹⁶:

Այս մեքերման վերջին հատվածը թերևս խոսում է այն մասին, որ Անանիա Նարեկացին քաջատեղյակ էր Պյութագորասի՝ թվերի վերաբերյալ ուսմունքին, համաձայն որի, ինչպես արդեն նշվեց, թիվը բոլոր իրերի բաղադրման և գոյացման կանոնը, պատճառը և միտքն էր: Անանիա վարդապետն սկսում է քննել տասնորդական համակարգի յուրաքանչյուր թիվը և մատնանշում է դրանց խորհրդաբանությունը՝ օրինակներ բերելով հիմնականում Աստվածաշնչից, սակայն միևնույն ժամանակ չխուսափելով այնպիսի հեղինակներից, ինչպիսիք էին Պլատոնը և Փիլոնը: Գալով չորս թվին՝ նա բնութագրում է այն որպես

բնութան» երկի հայերեն թարգմանությունը, Գլխական նյութերի ժողովածու, 2 (1950), Երևան, էջ 65-98:

¹² M. E. Stone, M. E. Shirinian, "The Anonymous Writing of [Zeno], Leiden Brill, 2000.

¹³ Նույն տեղում, էջ 73, հմմտ. նաև էջ 144, ծն. 124. Ի դեպ, պյութագորականությունը միակ փիլիսոփայական ուղղությունն է, որ նշված է այս երկում քսր անվանման: Տե՛ս նաև 1.3.4:

¹⁴ Անանիա Ծիրակացու մատենագրությունը, Ա. Գ. Աբրահամյան, Երևան, 1944, 237-250:

¹⁵ Նույն տեղում, 242:

¹⁶ Նույն տեղում, 237:

իր «աշխատության զարմ».

...իսկ քառորդն մերոյ աշխատության է զարմ, որ կոչի Իսաքար երկասեր, զոր բացայայտեն մեզ ակունք երկուց տեսակացն, սուտակիմ ասեմ եւ դաճանակիմ¹⁷:

Անդրադառնալով «Ծննդոց» գրքի հայտնի այն «տեղի»-ին¹⁸, որտեղ խոսվում է դրախտի չորս գետերի մասին՝ մա հետևյալ տեղեկություններն է հաղորդում՝ մեկնաբանելով այդ գետերի անվանումները և խորհրդանշանները.

Նաեւ յեղեմական աղբերէն, որ է սեռական առաքինութիւն, չորս բղխեն առաջս: Առաջին Փիսուն, որ կոչի բերան հրոյ, զբանական ունի ի մեզ տեսակս, որ շրջի ի դէմս Եփլատայ¹⁹, որ եմ վայրք խելացն, յորում բանականն շրջի: Իսկ երկրորդ գետն՝ Գեհոն, որ կոչի լանջք կամ եղջիր ցլու, որ պատէ զԵթովպիա, որ կոչի մուսստութիւն վատութեան: Զոր արիաբար պաշարեալ արտալածէ զկնատեսակ խեղէշութիւն՝ եղջերցելով եւ ցրուելով զներհակս ոգւոց զախտիցն հոյլս: ... Իսկ երրորդ գետն՝ Տիգրիս, որ երթայ յամոյիման Ասորոց, որ է ողջախոհութիւն, ներհակ ընդդէմ ցանգակամին²⁰ պատերազմեալ, ուղղելով զմա, զի Ասորիք ուղղիչք թարգմանին: Եւ սորա վայրք շրջանս կացէ ներքին որովայնն, որ է մտւոր անբան պաճարին, որ բնաւորեալ է յերիկամունս ցանգակամին, զոր հրամայեն արեւմբն արիական զաւտով պնդել եւ մեռուցանել²¹:... Իսկ չորրորդ գետն՝ Եփրատէս, ոչ ունի վայրս և գետս դէմս գնացից, որ է արդարութիւնն, զի ոչ ընդ իշխանութեամբ ուրուք ի դոցանէ է եւ ոչ իշխել ումեք: Զի ոչ յաղթել ումեք ջանայ, որպէս Փիսուն եւ Գեհոն, եւ ոչ պատերազմի ընդ ումեք, որպէս Տիգրիս, այլ ընդ երիսդ թափանցանց լինելով ուղղէ յիւրաքանչիւր սահմանի կեալ բանականին և սրտմտականին և ցանգակամին: Եւ եթէ ոչ աւելորդ համարեսցիս, զեղեցկապէս յարմարի յայսոսիկ եւ քառադէմ կառքն Եզէկիէլի՝ վայելչապէս յարմարեալ չորից տեսակացն ընդ միմեամբք բանականն ընդ բաղհիսական, այլ տարալուծական շաղկապաւ, զի մի՛ անբնարար սրտմտականն շարժեսցի, այլ բանականաբար դաստիարակեալ ձեռամբ բանական վարժողին...²²

¹⁷ Նույն տեղում, 242:

¹⁸ Ծննդ. Բ 10-14:

¹⁹ Մաշտոցի Մարենադարանի թիվ 3710 ձեռագիրն այս տեղում ունի՝ «շրջի ի ի դէմս եփլատայ» (357ա): Ա. Գ. Արքանաժանը ներկայացրել է այս բառակապակցությունը որպես շրջի ի Դեմս, եւ ի Լատայ (Անանիա Շիրակացու մարենագրությունը, 242). պարզ է, որ այստեղ մեկ «ի»-ն ավերորդագրություն է և արձարժվում է «երկիրն Եփլատայ» (ինչը առկա է նաև Ասրվածաշնչում). ներկայացված մեջբերման մեջ մենք ուղղել ենք այս բառը:

²⁰ Նմմր. Կեղծ Արիստոբուլի «Յաղագս առաքինութեանց» գրվածքի հեղ:

²¹ Ըստ անրիկ և միջնադարյան գիտնականների՝ երիկամները համարվում էին հոգու «ցանկական» (τὸ ἐπιθυμητικόν) ուժի (մասի) կենտրոններից մեկը: Նայրնի է նաև, որ ըստ հների (ի մասնակի Պլատոնի) հոգին բաժանվում էր երեք մասի. «բանական, ցամաքաբան, ցանկական»: Երիկամների և հոգու վերաբերյալ տես նաև՝ Է. Բաղդասարյան, Նովիանեն Երզնկացին և նրա խրատական արձակը, Երևան, 1977, էջ 235՝ «*զողջախոհութիւնն զարի, Արդ. զարի* ած գործութիւն և կապէ գմեծ վիշապն՝ զցանկութիւնն»:

²² Անանիա Շիրակացու մարենագրությունը, 242-243:

2009 «ՏԵՏՐԱՐԽԻԱ»-Ի (ՔԱՌԻԾԽԱՆՈՒԹՅԱՆ) ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ... Գ 89

Ի դեպ, «Ծննդոց» գրքի այս տեղի-ն, ըստ իս, ուղղակիորեն կապված է «տետրարխիա»-ի գաղափարի հետ և բազում մտորումների տեղիք է տալիս. որպեսզի ավելի պարզորոշ լինի ասվածը, մեջբերենք այդ հատվածը Աստվածաշնչից.

Եւ գետ ելանէր յեղեմայ ոռոգանել գորախտն. եւ անտի բաժանի ի չորս առաջս: Անուն միումն Փիսովն. մա է որ պատէ զամենայն երկիրն Եփլատայ, անդ ուր ոսկին է: Եւ ոսկի երկրին պնդիկ ազնիւ. եւ անդ է սուտակն եւ ակն դահանակ: Եւ անուն գետոյն երկրորդի Գեհովն. մա պատէ զամենայն երկիրն Եթովպացոց: Եւ գետն երրորդ՝ Տիգրիս, մա է որ երթայ յանդիման Ասորեստանի: Եւ գետն չորրորդ Եփրատէս (Ծննդ. Բ 10-14):

Սկսած դեռևս առաջին դարից «Ծննդոց» Բ գլխի այս տները, բազում մեկնությունների առարկա են դարձել, մասնավորապես այն հարցը, թե ըստ այս տվյալների, որ երկրի տարածքում պետք է տեղադրել դրախտը: Վարկածներից մեկի համաձայն այդ երկիրը Մեծ Հայքն էր: Այսպես, 16-րդ դարի Աստվածաշնչի հայտնի մեկնիչ Զոն Կալվինը այս հատվածի մեկնության վերջում առաջարկում է մի քարտեզ, որում դրախտը սահմանագծված է մի քանի գետերով և երկրներով, որոնց թվում է մաս Հայաստանը: Հետագայում Ադրիան Ռեյանդը (1676-1718) համարում էր, որ կասկած չկա, որ Մովսեսը դրախտը նկարագրելիս նկատի է ունեցել Մեծ Հայքը, և որ մշված չորս գետերից Եփրատն էր և Տիգրիսը հոսում են դեպի Պարսից ծոց, Փասիսը (Փիսովն)՝ դեպի Սև ծով և Արաքսը՝ Գիհոնը՝ դեպի Կասպից ծով: Մասնագետները մաս զարմանք են արտահայտել չորս գետերին տրամադրած «տների» քանակի վերաբերյալ՝ հիմն «տուն», մինչդեռ մարդու արարման նկարագրությունն սահմանված է միայն մեկով (Ծննդ. Բ 7): Հիմնվելով այս փաստի վրա՝ շատերն ենթադրել են, որ այս տողերն ինչ-որ ծածուկ խորհուրդ են պարունակում:

Թվում է, որ անհասկանալի կամ զարմանալի երևույթների շարքում պետք է դասել մաս այն փաստը, որ Աստվածաշնչային այս տեղի-ն, երեք առաջին գետերը, փաստորեն, տեղադրում է իրենց սահմաններում, իսկ չորրորդ՝ Եփրատն գետի վերաբերյալ այդպիսի տեղեկություն չի հայտնում: Ինչպես տեսանք վերը, Ամանիա Վարդապետը, անդրադառնալով այս սուրբգրային հատվածին, ասում է. «Իսկ չորրորդ գետն՝ Եփրատն, ոչ ունի վայրս...»²³: Ինչպես կտեսնենք ստորև, սրա վերաբերյալ բացատրություններ է պարունակում մաս «Գիրք պատճառաց»-ը, սակայն այնուամենայնիվ դրանք բավարար չեն թվում: Բոլոր դեպքերում հետաքրքրական կլինեք համեմատել այս «տեղի»-ի մեկնությունները և տարընթերցումներն ինչպես մեզ հասած վաղ գրչագրերում, այնպես էլ վաղ թարգմանություններում:

Ամանիա վարդապետի այս մեջբերումից տեսանելի է մաս, որ դրախտի չորս գետերը բաղդատվում են չորս հիմնական առաքիությունների հետ²⁴, ինչպես դա արդեն առաջին դարում արել էր Փիլոն Ալեքսանդրացին: Վերջինիս «Աստուածային արինացն այլաբանութեան» գրվածքի հատվածը «Ծննդոց» գրքի Բ 10-24 տների հետևյալ մեկնությունն

²³ Նույն տեղում, 242:

²⁴ Առաքիությունների հեղ այս համեմատությունը առկա է նաև հեղազա շարադրանքում, տե՛ս Ամանիա Շիրակացու մարենագրությունը, 243:

Է.

Ποταμός δ' ἐκπορεύεται ἐξ Ἑδ μ ποτίζειν τὸν παράδεισον· ἐκεῖθεν ἀφορίζεται εἰς τέσσαρας ἀρχάς. ὄνομα | τῷ ἐνὶ Φεισῶν· οὗτος ὁ κυκλὼν πᾶσαν τὴν γῆν Εὐλάτ, ἐκεῖ οὖν ἔστι τὸ χρυσίον· τὸ δ' χρυσίον τῆς γῆς ἐκείνης καλόν· καὶ ἐκεῖ ἔστιν ὁ ἄνθραξ καὶ ὁ λίθος ὁ πράσινος καὶ ὄνομα τῷ ποταμῷ τῷ δευτέρῳ Γήων· οὗτος κυκλοῖ πᾶσαν τὴν γῆν Αἰθιοπίας. καὶ ὁ ποταμός ὁ τρίτος Τίγρις· οὗτος ὁ πορευόμενος κατέναντι Ἀσσυρίων. ὁ δ' ποταμός ὁ τέταρτος Εὐφράτης. διὰ τούτων βούλεται τὰς κατὰ μέρος ἀρετάς ὑπογράφειν· εἰσὶ δ' τὸν ἀριθμὸν τέταρες, φρόνησις σωφροσύνη ἀνδρεία...²⁵.

Սույն հատվածի բաղադրումն Անանիա Նարեկացու երկի քննարկվող մեջբերման հետ պարզորոշ բացահայտում է, որ Փիլոնի երկն անմիջական կամ միջնորդված աղբյուր է ծառայել «Սակս բացալայտութեան թուոց»-ի համար: Սակայն ամենահետաքրքրականն այն է, որ Անանիա Նարեկացու խնդրո առարկա երկում չորս գետերը կարծես թե համեմատվում են մաս չորս աթոռների հետ, ինչն արտահայտված է հետևյալ բառերով.

Դարձեալ յարմարեցուք եւ յայտուիկ զսքանչելի թիւ քառից, զլիաւորելով զբանս: Զի եւ ի մորն իսկ ճշմարիտ բանէն եւ ի կենդանի աղբերէն բղխեալ չորս առաջս յեդեմական դրախտէն եկեղեցւոյ՝ ի չորեքծագեան ոլորտս աշխարհի ոռոգանել զդէմս մտաց բանաւոր երկրի²⁶:

Չորս թվի խորհրդին վերաբերող հատվածը «Սակս բացալայտութեան թուոց»-ում համարվում է ավետարանիչների բնութագրմամբ, սակայն զարմանալիորեն չորսի փոխարենն այստեղ ներկայացված են միայն երեք ավետարանիչների անունները (Մարկոսի միայն խորհրդանշանը կա).

Եւ մոյն ինքն է մարդ ճշմարիտ բանական ի Մատթէոսէ քարոզեալ, երկրորդ Ադամ հաստատեալ յեդեմական դրախտի եկեղեցւոյ: Նոյն ունի եւ զդէմս առիծոն՝ արիական եւ թագաւորական իշխանութեամբ պերճացեալ: ... Նոյն ունի եւ զդէմս զուարակի, ի Ղուկասէ աւետարանեալ, եւ ածեալ ի զեմումն վասն կենաց աշխարհի՝ ընդ ինք <եան> մեռուցանելով զցանգականն ի մէջ ախտիցն հոյլս վերաբերելով ընդ ինքեան յարութեամբ ի կեանս անախտականս, զի ի մորոգումն կենաց շրջեցուք: Ունի եւ մոյն զդէմս արծուոյ, ի Յովհաննէ աւետարանեալ, որոտալով ի բարձանց, զի բանն իբրեւ զարծուի ի բարձանց սլացեալ իբր ի վերայ կերոյ, զի ուր լուծումն մարմնոյ, անդ եւ արծուի իջցէ²⁷:

12-րդ դարում Ներսես Շնորհալիկ իր համարահայտ «Ողբ Եդեսիոյ» երկում ևս արծարծում է այս մոյն թեման: Հենց առաջաբանում Ներսես Շնորհալիկ, բացատրելով, թե ինչի

²⁵ Վմմբ. Բալլ` Philo Judaeus, *Legum allegoriarum*, libri I-III, book 1, sect. 63.9 (cf. sect 69,1), Բալլ զիբբ 1,87,1: διὸ καὶ κατέναντι Ἀσσυρίων ἔστιν ὁ Τίγρις ποταμός, ἡ σωφροσύνη τῆς ἡδονῆς. ἡ δὲ γε δικαιοσύνη καθ' ἣν ὁ Εὐφράτης ποταμός συνίσταται...:

²⁶ Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, 243 (հմմբ. ՄՄ, թիվ 1879, 298բ):

²⁷ Նույն տեղում, 243 (հմմբ. ՄՄ, թիվ 1879, 298բ):

մասին է խոսելու, շեշտում է.

Նախ առաջին ձեզ բարբառիմ՝
արփիափալ է հրաշալի,
Չորեքկերպիցն մամնեալ
յերկրի աթոռք երկնաւորի,
Որ էք բղխումն աստուածային
ի յաղբերէն Աղեմայի,
Յորս առ ի ձէնջ քառավտակ,
յորդահոսան գետք հոլովին՝
Արբուցանել գտիեզերս
աւետաբեր բղխմամբ բանի.
Առ որս խօսիմ աղերսալի,
դուք լսեցէք լալոյս ձայնի²⁸:

Մխիթար Գոշն իր «Դատաստանագրքի» ժԼԷ գլխում՝ «Վասն ձեռնադրութեան կաթողիկոսաց» խորագրի ներքո հղում է Նիկիական ժողովի կանոնները, մասնավորապես Զ կանոնը, որն առաջադրված ենթադրության՝ ժամանակին եկեղեցու «քառիշխանության» առկայության կարևորագույն աղբյուրներից է: Մեջբերենք Նիկիայի ժողովի այդ կանոնը.

Զ. Նախնեաց սովորութիւն կացցէ յԵգիպտոսի՝ զի Աղեքսանդրի եպիսկոպոսն ամենեցուն իշխեսցէ, վասն զի եւ Հռոմայեցոց եպիսկոպոսին այս սովորութիւն է, նոյնպէս եւ Ամտիոքացոց եւ այլ իշխանութիւնս եւ պատիւ մեծութեան պահեսցի յեկեղեցոյ: Եւ ամենապէս այն յայտ լիցի, զի թէ ոչ կամաք կաթողիկոսին լիցի եպիսկոպոս՝ զայնպիսին մեծ ժողովն որոշեաց, զի մի՛ եւս իցէ եպիսկոպոս. ապա եթէ ի միաբանութենէ ամենեցուն ընտրելով ճշմարտութեամբ ըստ կարգի եկեղեցոյն արժանի առնիցեն, երկու ուրեք կամ երեք ըստ անձին անզգամութեան կամ հակառակութեան ընդդէմ լինիցին, բազմաց ընտրութիւնն հաստատեսցի²⁹:

Նշված գլխում ամբողջությամբ մեջբերելով Զ կանոնը Մխիթար Գոշը քննարկում է այն և տալիս հետևյալ բացատրությունը.

²⁸ Ներսես Շնորհալի, Ողբ Եդեսիոյ, քննական քնագիր, ծանոթագրություններ Մանիկ Մկրտչյանի, Երևան 1973, 21-22: Ի դեպ, հարկ է նշել, որ Թեո վան Լինդին հաջողվել է այս դժվար երկի հոյակապ անգլերեն թարգմանությունը պարբրասրել, րեն՝ Theo M. Van Lint, *Seeking meaning in Catastrophe: Nerses Shnorhali's Lament on Edessa*, *Orientalia Lovaniensia Analecta* 92, *East and West in the Crusader States, Context-Contacts-Confrontations*, II, (Acta of congress held at Hemen Castle in May 1997), ed. K. Ciggaar, H. Teule, A. A. Bredius Foundation, Peeters, Leuven, 1999, pp. 29-47.

²⁹ Կանոնագիրք Նայոց, աշխարասիրությամբ Վ. Նսկոբյանի, հր Ա, Երևան, 1964, էջ 120-121:

Զոր յառաջն յիշատակեաց զանուն կաթողիկոսի, աստ ցուցանէ, զի ըստ մախմեացն սովորութեանց եւ իմքեանց կացցէ: Եւ ըստ չորից անտարանչացն զադոսիկ մշամակէ, եւ յայլ իշխանութիւնս մմանապէս, զի թէ իցեն առաքելական աթոռ եւ թէ չիցեն՝ հրամայէ կաթողիկոս լինել. եւ թէ աթոռն Յովհաննու Եփեսոսէ ի Բյուզանդիա փոխեցաւ՝ պատուելոյ առաջաւ, այլ ոչ կաթողիկոսութեան պատճառաւ: Եւ որոշէ, որք հրամանաւ կաթողիկոսին չձեռնադրին, յորոց յայտ է, զի հրամանաւ մորա ձեռնադրին: Եւ թէ պատահին ոչ յիւրմէ, այլ ի բազմացն ընտրութեմէ, ամենայն ուրեք ճշմարիտ է, եւ ի ձեռնադրելն կաթողիկոս³⁰:

Փաստորեն, այստեղ Մխիթար Գոշը, բաղդատելով եկեղեցու կառույցը չորս ավետարանիչների հետ, առաջ է քաշում հենց «տետրարխիա»-ի գաղափարը: Ավելի հանգամանորեն Մխիթար Գոշն անդրադառնում է այս հարցին մաս ՄԻԵ գլխում՝ «Վասն կարգաց եկեղեցոյ (sic) եւ տան թագաւորի»:

Արդ, ահա ցուցաք փոխանակ երկնից՝ զեկեղեցի, և փոխանակ չորեքկերպեան կենդանեաց՝ զչորս անտարանիչսն, եւ մոցա փոխանակ՝ զհայրապետացն դասս եւ զմոցին աթոռսն: Ասաք եւ մեծ աթոռ Ամտիոքայն՝ զՄատթէոսին, Աղէքսանդրոն՝ զՄարկոսին, Հռոմայն՝ զԴուկասուն, Եփեսոսին՝ զՅովհաննուն:

Այս կարգաորոշեամբ վարեցաւ եկեղեցի մինչեւ յաւուրս Յուստիանոսի թագաւորին, ըստ չորեքկերպեան կենդանեացն, չորեքկոսի եղեմական բխմանն, ըստ չորեքեզերեան տիեզերաց, ըստ չորից անտարանչացն բաժանեցաւ աշխարհս յիշխանութիւն չորից անտարանչացն³¹:

Այս գլուխը չափազանց ուշագրավ է, քանզի այստեղ կարծես թէ ամփոփված են «տետրարխիա»-ի կամ «քառիշխանութեան» վերաբերյալ բոլոր հիմնական տեղեկությունները:

Հետաքրքրական է, որ հայկական աղբյուրները ոչ միայն չորս գետերի, այլև չորս ավետարանիչների վերաբերյալ այնպիսի տեղեկություններ են պարունակում, որոնք այդքան մանրամասնորեն քննարկված չեն ո՛չ հունական, ո՛չ էլ լատինական գրվածքներում:

Այս հարցերի մասին թերևս ամենաձավալուն տեղեկություններն է պարունակում վերը հիշված «Գիրք պատճառաց» անտիպ ձեռնարկը, որը երեք գլուխներում³² չափազանց հետաքրքրական և արժեքավոր տվյալներ է հաղորդում քննարկվող խնդիրների վերաբերյալ: Որոշ չափով, իհարկե, դրանք կրկնում են ավետարանների «մախադրութիւն»-նե-

³⁰ Մխիթար Գոշ, Գիրք Դաւապարանի, աշխ. Խ. Թորոսյանի, Երևան 1975, էջ 356, հմմտ. նաև R.W. Thomson, The Lawcode [Datastanagirk'] of Mxit'ar Goš, Amsterdam-Atlanta, GA 2000, pp. 204-205:

³¹ Մխիթար Գոշ, Գիրք Դաւապարանի, 399, հմմտ. R.W. Thomson, The Lawcode, p. 276, fn. 1390, որտեղ թմայնում է, որ «այս քաղաքները և ավերարանիչները չափօրինակ (ստանդարտ) են», սակայն ինչպես ակնհայտ է աղբյուրներից /և ոչ միայն հայկական/ աղբյուրի «ստանդարտ» գոյություն չունի:

³² Գլուխներից առաջինը ունի երկուսով վերնագիրը՝ «Սկիզբն եւ Պատճառ չորից Անդապարանցն, սկսեալ ի Յովհաննէ անդապարանէ», ՄՄ, թիվ 1879, 291բ-298բ, երկրորդը՝ «Պատճառք եւ թելադրութիւնք չորից Անդապարանցն, թէ որպէս գրեցան եւ յորքան ժամանակս, եւ թէ որպէս յառաջինսն խորհուրդ սոցա երկնէր գայր», ՄՄ, թիվ 1879, 298բ-305ա, իսկ երրորդը՝ «Դարձեալ այլ խորհուրդ չորից Անդապարանցացն», ՄՄ, թիվ 1879, 305բ-312ա:

2009 «ՏԵՏՐԱՐԽԻԱ»-Ի (ՔԱՌԻԾԽԱՆՈՒԹՅԱՆ) ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ... Գ 93

րում եղած նյութը: Այս գլուխներում արծարծված են չորսին վերաբերող բոլոր հիմնական խորհրդանշական առնչությունները.

Ասի եւ մամուռին չորեքկերպեան աթոռոցն, զոր ետեսն Եզեկիէլ ի մի կառսն լծեալ չորս կենդանիս: Արդ մամուռին մարդոյն Մաթէոս, զի ի մարմնաւոր ծննդեմէն արար սկիզբն: Մարկոս մման եզին, վասն հեզական վարդապետութեանն, եւ յաւարաբար պատմելոյ ով (sic) զառիծաբար պատերազմելն Տեառն մերոյ ընդ սատանայի, որպէս եւ պատմէ յսկիզբն Աւետարանին իրոյ յասելն. «Իբրեւ ել Յիսուս ի շրոցն վարեցաւ յանապատն հոգւովն, փարձիլ ի սատանայէ»: Եւ էր ընդ գազանս, ըստ այնմ որ Յակովբ ի դէմս Յուդայի ասէր վասն Քրիստոսի ելէր բազմեցար, մնջեցէր իբրեւ զառիծ եւ զկորին առիծու, այլովքն: Եւ Ղուկաս դարձեալ եզն անուանեցաւ, սակս արդիւնաւորութեանն, զի արդիւնացոյց զառակաւորսն ի Տեառնէ յԱւետարանն: Ասեն ոմանք եւ առիծ սմա, վասն զի սկսանի ի Յովսէփ եւ ազգահամարաւն, եւ ելանէ յամենեցունց Արարչին: Իսկ Յովհաննէս արծուի անուանեցաւ: Վասն զի մման արծուոյ վերաթոյն էլեւ||296ա աստուածաբանութեամբն, զի յանճատ ծննդեմէն Հար սկսեալ, գրէ զԱւետարանն: Ետես մա զընկերսն իւր, ի խոնարհուստ սկսեալ: Մաթէոս, ի մարդեղութեանն, Մարկոս, ի մկրտութեանն, Ղուկաս յաւետեացն Զաքարիայ: Ապա զի մի ի մարմնոյ սկիզբն առեալ կարծեսցեն զմա, որպէս Պաւղոս Սամոստացին, եւ Դիոդորոս Տարսնացին եւ աշակերտ մորին Թէոդորոն Մանուստացի (sic): Նեստոր է վարդապետ եւ այլք մմանք մոցին: Վասն այսորիկ սա որդի Որոտման անուանեցաւ, զի գրեաց թէ. « Ի սկզբանէ էր բանն»³³:

«Ծննդոց» Բ գրքի դրախտի չորս գետերին վերաբերող վերոնշված հատվածը ևս մեկնաբանված է այստեղ հանգամանորեն: Փիսոն, Գեհոն, Տիգրիս և Եփրատես գետերի իմաստային հետազոտումը և յուրաքանչյուրի խորհրդաբանական նշանակությունը մամուռամանորեն ներկայացված է այս գրքում: Հատկանշական է, որ «Գիրք պատմառաց»-ում առկա է այս չորս գետերի բաղդատումը չորս ավետարանիչների հետ: Մեջբերենք միայն մի քանի հատված այն ծավալուն տեղեկություններից, որոնցում տեսանելի է չորս թվի կապն ինչպես առաքելական աթոռների հետ, այնպես էլ չորս ավետարանիչների, չորս գետերի, չորս առաքիլությունների հետ.

Անուն առաջին գետոյն Փիսոն, որ թարգմանի հրոյ բերան: Արդ ունի սա զնշանակ Մատթէոսի Աւետարանին: ... եւ քարոզեաց զիւր Աւետարանն եբրայեցի բարբառով հրէից հաւատացելոցն³⁴:

Պարզորոշ է, որ Փիսոն գետը խորհրդանշում է Մատթէոսի Ավետարանը, որը մա քարոզում էր հրեաներին եբրայերեն լեզվով, ինչի հիման վրա կարելի է ենթադրել, որ քարոզելու վայրը հավանաբար եղել է Երուսաղեմը:

Երկրորդ գետը՝ Գեհոնը, ներկայացնում է Մարկոսի Ավետարանը. այստեղ արդեն

³³ ՄՄ, թիվ 1879, 295բ:

³⁴ ՄՄ, թիվ 1879, 299բ-300ա:

նշվում է Աղեքսանդրիան, որտեղ Մարկոսն աշակերտել է Պետրոսին և մահացել ճենց մույն այս քաղաքում.

Երկրորդ ըստ գիտնոցն խորհրդածի Մարկոսի Աւետարանն, քանզի Մարկոս, աշակերտեալ Պետրոսի առաքելոյ, ձեռնադրեցաւ ի մօմնէ քահանայապետ լԱղեքսանդր եգիպտացոց, որ եւ ի մօին քաղաքի եղեւ կատարումն մորա: Թարգմանի Մարկոս բարձր պատուար եւ գետն երկրորդ՝ Գեհոն, որ առակի լԱւետարանն Մարկոսի, եւ թարգմանի Գեհոն՝ լամջք կամ շմորի, զի որպէս Գեհոն իշխանութիւն բերէ երկրագործաց ի վաստակս եւ պտուղս, մոյնպէս Աւետարանն Մարկոսի, իբրեւ զլամջք ամուր³⁵:

Տիգրիս գետը, որն երրորդն է այս հաջորդականության մեջ, «Գիրք պատճառաց»-ում խորհրդանշում է կանոնական երրորդ՝ Ղուկասի Ավետարանը: «Տիգրիս» և «Ղուկաս» հատուկ անունների նշանակություններն ևս քննարկված են բոլոր մանրամասնություններով: Բացի այդ, հատվածում նշված է նաև, որ Տիգրիս գետը հոսում է Ասորեստանի կողմերում, որտեղ և քարոզել է իր Ավետարանը Ղուկասը.

Ղուկասու Աւետարանն երրորդ ըստ կարգի երկուցն, որ յառաջ քան զսա յինքն ունի եւ զնկարատիպ գետոյն, որ ի չորիցն բաժանի, որոյ անուն Տիգրիս, որ զնա յանդիման Ասորեստանի, վասն զի անդ առ սկիզբն Աւետարանին Ղուկա քարոզութեան ի ձեռն Պաւլոսի առաքելոյ եւ Ղուկա աւետարանչի, որպէս ինքն Պաւլոս, ի Գաղատացոց թղթին³⁶ պատմէ զյայտնութիւնն ի ճանապարհին Դամասկեա եւ զմկրտիլն յԱմանիայ: ...Արդ գետն երրորդ, որ առակի լԱւետարանս Ղուկա, որ անուանի Տիգրիս, կոչի թարգմանութեամբ Տիգրիսն, այսինքն՝ արութիւն, որ նշանակէ զկատարեալ արդարութիւն կամ լայնութիւն, որ ցուցանէ զառատ վարդապետութիւն Փրկչին...³⁷

Չորրորդը՝ Եփրատն գետը, խորհրդանշում է արդարությունը և Հովհաննու Ավետարանը.

Իսկ վասն Արածանի, որ է Եփրատն երկանուն արդարութեան արիմակ է, եւ մայր առողջութեանն եւ պսակ բարի գործոց, քանզի գետն այն սնուցանող է եւ աճեցուցանող եւ մայր ամենայն պտղոյ: Այդպէս եւ Աւետարանս Յովհաննու, ունի զառ ի Նիկողիմոսէ առ Փրկիչն զհարցուած, որով լսէ պատասխանի վասն աւագանին մկրտութեան: Եթէ ոք ոչ ծնցի ասէ, ի ջրոյ եւ հոգւոյ, ոչ կարէ մտանել յարքայութիւնն Աստուծոյ³⁸:

«Գիրք պատճառաց»-ում ուշագրավ բացատրություն է տրվում վերը առաջ քաշված մեր հարցին՝ թե ինչո՞ւ Եփրատնը, ի թիվս այլոց չէ տեղադրված որոշակի տարածքում.

³⁵ ՄՄ, թիվ 1879, 301ա:

³⁶ Գաղաթ. Ա 16-17:

³⁷ ՄՄ, թիվ 1879, 302ա-303ա:

³⁸ ՄՄ, թիվ 1879, 295ա:

2009 «ՏԵՏՐԱՐԽԻԱ»-Ի (ՔԱՌԻԾԽԱՆՈՒԹՅԱՆ) ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ... Գ 95

Իսկ Եփրատէս, ոչ սահմանեցաւ տեղեալ, այլ ասացաւ գետն չորրորդ, Եփրատէս³⁹, որ մշանակէ զերանելի աւետարանիչս, որ առանց սահմանի գրեցաւ: Զոր արիմակ գետս այս, եւ զտեղիսն ընդ որ երթալի ոչ գրեաց Մովսէս, սակայն անձամբ ամենեցուն ճանաչի⁴⁰:

Այս երկու հատվածները վերցրած են «Սկիզբն եւ Պատճառ չորից Աւետարանացն, սկսեալ ի Յովհաննէ աւետարանչէ»⁴¹ գլխից: «Գիրք պատճառաց»-ը նույն այս հարցի մէկ այլ մեկնաբանում է պարունակում մաս հաջորդ գլխում՝ «Պատճառք եւ թելադրութիւն չորից Աւետարանացն, թէ որպէս գրեցան եւ յորքան ժամանակս եւ թէ որպէս յառաջինսն խորհուրդ օտցա երկնէր գայր» խորագրի ներքո: Այստեղ մշտն է, որ Հնգամատոյցի հեղինակը՝ Մովսէսը, սահմանեց բոլոր նախորդ երեք գետերի համար տարածքներն ու երկրները, բայց ոչ Եփրատէսի համար: «Պատճառ»-ի հեղինակը խորանալով Եփրատէս գետի, Հովհաննու ավետարանի, ինչպէս մաս մյուս Ավետարանների համեմատական քննության մեջ, մեզ հետաքրքրող հարցի հետևյալ բացատրությունն է ներկայացնում.

Տեսցուք եւ յաղագս Աւետարանին Յովհաննու. զերիս գետսն տեղեալք ընդ որ հասին, մշանակեաց Մովսէս, իսկ զԵփրատէս ոչ: Այլ ասէ միայն, թէ գետն չորրորդ՝ Եփրատէս⁴²: Որ եւ բերէ զնկարատիպ երանելի աւետարանչին Յովհաննու, վասն զի Մարթէոս, եւ Մարկոս, եւ Դուկաս ի խնարհագոյն ծննդեմէ Տեսոն մերոյ արարին սկիզբն իրեանց Աւետարանին եւ զաւուրսն ցուցանէին ի Հերովդէ մանկասպանէ եւ զարհմեալ կոյսն յայտնէ ի տանէ եւ յազգէ Դաւթի: Ի խաւսման լեալ Յովսէփու, առն հեզոյ եւ առաքինոյ, եւ զտեղիմ՝ ի Բեղդէմ Հրէաստանի: Եւ այլն ամենայն, զոր պատմեն երեք Աւետարանքն սահմանականք են եւ յայտնիք, որ մարդկապէս ի մեզ տպաւորեցաւ խորհուրդն: Իսկ Յովհաննէս, ի հայրական ծննդեմէ սկիզբն արարեալ, ճառէ աստուածաբանապէս, եւ այն աներբ եւ անժամանակ է: Քանզի ասէ. «Ի սկզբանէ էր Բանն եւ ինքն Բանն Աստուած էր: Որոյ մշանակ Եփրատէս, որ առանց սահմանի գրեցաւ կամ, զոր արիմակ գետս այս ընդ որ երթալ, ոչ գրեաց պատմին⁴³:

Բացի այդ «Գիրք պատճառաց»-ում, մասնավորապէս ավետարանիչներին վերաբերող գլուխներից երրորդում՝ «Դարձեալ այլ խորհուրդ չորից Աւետարանչացն», ներկայացված են մասնաւորապէս նրանց քարոզելու վայրերի և օգտագործած լեզուների մասին, օրինակ.

Հարկաւորեալ ի մոցանէ մեծն Յովհաննէս աւետարանիչ՝ որդին Որոտման, զկնի յիսուն եւ երեք ամի գրեաց զիր Աւետարանն յԵփեսոս քաղաքի ի յուն լեզու⁴⁴:

³⁹ Ծննդ. Բ 14:

⁴⁰ ՄՄ, թիվ 1879, 294բ:

⁴¹ ՄՄ, թիվ 1879, 291բ-298բ:

⁴² Ծննդ. Բ 14:

⁴³ ՄՄ, թիվ 1879, 303բ-304ա:

⁴⁴ ՄՄ, թիվ 1879, 297ա:

Կամ՝

Իսկ Մարկոս, լետ հնգէտասան ամի գրեաց զիւր Աւետարանն ի դաղմատ լեզու, աշակերտ զոլով Սրբոյն Պետրոսի եւ համապագ զհետ մորա շրջեալ⁴⁵:

Կամ՝

Իբրեւ լուան աշակերտքն Յովհաննու, թէ գրեցան երեք Աւետարանքն, երթեալ բերին զՄաթէոսին լետուաղէմէ, զՄարկոսին՝ յԱղէքսանդրէ, զՂուկայն՝ յԱմսիոքայ գրեալ ասորի բարբառով: Եւ առեալ Յովհաննու, ընթերցեալ, հաւանեցաւ եւ ասաց, թէ ստուգ են գրեալքս, սակայն, ասէ, տարոյ եւ կիսոյ սքանչելիքն պակասեն, որ լետ մկրտութեանն ի Տեառնէ գործեցաւ...⁴⁶:

Կամ՝

Արդ՝ զկնի յիսուն եւ երեք ամի համբարձման Տեառն, գրեաց Յովհաննէս զիւր Աւետարանն լեւիւտս, ի յոյն լեզու, ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ⁴⁷:

Ինչպէս այստեղ ընդգրկված մեջբերումներից, այնպէս էլ Հովհաննէս Դրասխանակերտցու, Գրիգոր Նարեկացու, Մովսէս Դասխուրանցու, Պողոս Տարոնացու, Ներսէս Շնորհալու, Ներսէս Լամբրոնացու, Վանական Վարդապետի, Վարդան Արևելցու և այլոց երկերից⁴⁸ ակնհայտ է, որ հայկական հեղինակներից շատերը քաջաձանոթ են չորս թվով սահմանված «հաստատությանը», այսինքն՝ առաքելական աթոռների «տետրարխիա»-ի տեսությամբ ու դրա խորհրդանշաններին: Վերջիններից, ըստ հայ հեղինակների, ամենակարևորներն էին չորս առաքելական աթոռները, չորս ավետարանիչները կամ ավետարանները, դրախտի չորս գետերը, չորս առաքինությունները, չորս տարրերը և այլն:

Ավելին, հայկական ճարտարապետության մեջ ևս չորս թիվը⁴⁹ խորհրդանշում էր եկեղեցու շինարարության հաստատությունը: Այսպէս, երբ հիմնադրում էին մոր եկեղեցի, շինության կենտրոնը որոշելուց հետո չորս քարերով, որոնք խորհրդանշում էին երկրի քառանկյուն հաստատությունը, սահմանում էին ապագա եկեղեցու չորս հիմնական անկյունները⁵⁰:

Բացի այդ «տետրարխիա»-ի կամ «քառիշխանության» գոյության վերաբերյալ այստեղ առաջ քաշած ենթադրությունը կարելի է ամրապնդել Նիկողայոս Աղոնցի կողմից արված հետևյալ դիտարկումներով: “Армения в эпоху Юстиниана” իր հայտնի մենագրության XII-րդ գլխում արծարծելով քրիստոնեական եկեղեցու մվիրապետության հետ կապ-

⁴⁵ ՄՄ, թիվ 1879, 308բ, հմմտ. Թուղթ երանելոյն Պօղոսի Տարօնացոյ Յաղթող Ախոյեան Վարդապետի. Ընդդէմ Թեոփիլսի Կոռնոմ Փիլիսոփային, Կ. Պոլիս 1752, 241-242.

⁴⁶ ՄՄ, թիվ 1879, 309ա:

⁴⁷ ՄՄ, թիվ 1879, 310ա:

⁴⁸ Եկեղեցու չորս առաքելական աթոռների փեսությանը ծանոթ լինելու փաստը այս հեղինակների կողմից քննարկված է «Վարք Սեդրեպրոսի» առաջաբանում և «Ընդհանրական Եկեղեցու Առաքելական աթոռների վարդապետության ձևավորումը և զարգացումը» հոդվածում (տե՛ս սույն հոդվածի ծն. 3):

⁴⁹ Իհարկե, ոչ միայն չորս թիվը, այլև յոթը, փաստերկուսը և այլն:

⁵⁰ Տես, օրինակ Ղովհան Օձնեցուն վերագրվող բնօրինակային ուղերձը, որը քննարկված է և անգլերեն թարգմանությամբ հրապարակված է Կոնիքիի կողմից. F. C. Conybeare. *Rituale Armenorum, being the Administration of the Sacraments and Breviary Rites of the Armenian Church*. Oxford, 1905, p. 13.

2009 «ՏԵՏՐԱՐԽԻԱ»-Ի (ՔԱՌԻՇԵԱՆՈՒԹՅԱՆ) ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ... Գ 97

ված հարցերը և համարելով, որ եկեղեցին իր կազմավորման ընթացքում պատճենեց քաղաքացիական կառույցը նա գրում է.

Эволюция церковной перархии шла по следам гражданской организации; незаметно для себя церковь припоравлялась к административному строю империи, соразмеряя свои деления с гражданскими. Организационная работа церкви достигла известной законченности ко времени никейского собора 325 года, который и канонизировал наличный тогда строй. Последний представлял из себя верный отпечаток имперского механизма, принявшего пред тем ясно очерченные формы.

Церковь быстро реагировала на административные деления, произведенные Диоклетианом в конце III ст. и к 325 году успела произвести соответственные изменения в своей перархии до полного совпадения с новым строем⁵¹.

Եթե հիշենք, որ այդ ժամանակ պետական կառույցը ներկայացված էր Դիոկղետիանոս կայսեր կողմից հաստատված «տետրարխիա»-ի ձևով (ինչպես դա արդեն նշվեց հոդվածի սկզբում), ապա այստեղ եկեղեցու արագ արձագանքումը և նմանակումը կայսրության մեջ կատարված նոր տնտեսական բաժանումներին ենթադրում է նաև եկեղեցու կողմից քառիշխանության ձևի ընդունումը: Ն. Ադոնցի հետագա շարադրանքը, որտեղ ընդգրկված են հիմնականում մեզ հետաքրքրող աթոռները, կարծես թե ևս փաստում են նման ենթադրությունը.

Нам кажется, что на этот вопрос именно отвечает цитированное 6 правило Никейского собора. Отцы полагали, что сложившиеся традиции не подлежат отмене, и что указанные центры должны сохранять за собою свои преимущественные права. По этому разъяснению, Антиохия, Ефес, Кесария и Александрия, достигшие высокого положения до Диоклетиана, должны были пользоваться таковым и после него, независимо от того, приспособилась ли церковь к диоцезному делению или нет⁵².

Հատկանշական է, որ Ն. Ադոնցը հիշատակում է այստեղ Նիկիական ժողովի կանոնները, մասնավորապես հենց նույն Զ կանոնը, որը քննարկվեց վերը:

Այսպիսով, ըստ հայկական աղբյուրների, գոյություն է ունեցել առաքելական (չորս ավետարանիչների) աթոռների «տետրարխիա», որը դավանաբանական տարաձայնությունների ժամանակ վկայակոչվել է հույների կողմից, բայց որի վերաբերյալ մեզ հասած օտարալեզու աղբյուրները գրեթե⁵³ ոչինչ չեն հայտնում:

⁵¹ Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана, Ереван 1971, 354; հմմտ. նաև՝ N. G. Adontz, Armenia in the Period of Justinian. Translated with partial revisions by N. G. Garsoïan, Louvain 1970, 276.

⁵² Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана, 357; հմմտ. N. G. Adontz, Armenia in the Period of Justinian, 279.

⁵³ Բացի Իրինեոս Լուգդունացու «Ընդդեմ հերձուածոց» գրվածքի, որտեղ կարծես թե կա այդ ակնարկը: